

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.036>

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТАСВИРИЙ САНЪАТИ ТАРИХИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ ВА МАНБАВИЙ АСОСЛАРИ

Жалғас Айтмуратов

*ҚДУ Археология кафедраси профессори,
(Нукус, Қорақалпоғистон)*

Аннотация. Мақолада Қорақалпоғистон тасвирий санъати тарихининг ўрганилиши, унинг тарихшунослик ва манбавий асослари комплекс таҳлил этилган. Тадқиқотда XX асрдан XXI аср бошларигача Қорақалпоғистон тасвирий санъати ривожига ҳақида маълумот берувчи илмий асарлар, монографиялар, мақолалар, архив ҳужжатлари, музей материаллари ҳамда рассомлар ижодига бағишланган тадқиқотлар тарихшунослик нуқтаи назаридан ўрганилган. А. Алламуратов, М.К. Нурмухамедов, С.С. Байбосинова ва бошқа тадқиқотчиларнинг асарларида Қорақалпоғистон тасвирий санъатининг шаклланиши ва ривожланиши, миллий рассомлар ижоди, тарихий, портрет, пейзаж, графика, монументал ва театр-декорация санъатига оид маълумотлар таҳлил қилинган. Шунингдек, Т.Г. Шевченко, Н.Н. Каразин каби рассомларнинг Қорақалпоғистон ва Оролбўйи табиати, аҳолиси ва турмуш тарзини акс эттирган асарларининг тарихий манбавий аҳамияти ёритилган. Мақолада Қидирбой Сайипов ижоди мисолида рассомлар ҳақидаги хотиралар, мақолалар ва музей коллекцияларининг тасвирий санъат тарихини тадқиқ этишдаги ўрни кўрсатилган. Тадқиқот натижалари Қорақалпоғистон тасвирий санъати тарихшунослигини тизимлаштириш ва унинг манбавий базасини аниқлашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Қорақалпоғистон, тасвирий санъат, тарихшунослик, манбашунослик, рассомчилик, миллий рассомлар, музей коллекцияси, рангтасвир, графика, пейзаж, портрет, Оролбўйи, санъат тарихи, архив манбалари.

Аннотация. В статье комплексно анализируются вопросы изучения истории изобразительного искусства Каракалпакстана, а также его историографические и источниковедческие основы. В исследовании с позиций историографии рассматриваются научные труды, монографии, статьи, архивные документы, музейные материалы и исследования, посвященные творчеству художников, отражающие развитие изобразительного искусства Каракалпакстана с XX до начала XXI века. Проанализированы сведения, представленные в трудах А. Алламуратова, М.К. Нурмухамедова, С.С. Байбосиновой и других исследователей, о становлении и развитии изобразительного искусства Каракалпакстана, творчестве национальных художников, а также историческом, портретном, пейзажном, графическом,

монументальном и театральном-декорационном искусстве. Особое внимание уделено историко-источниковедческому значению произведений Т.Г. Шевченко, Н.Н. Каразина и других художников, в которых отражены природа, население и быт Каракалпакстана и Приаралья. На примере творчества Кыдырбая Саипова раскрывается значение воспоминаний, статей и музейных коллекций в изучении истории изобразительного искусства. Результаты исследования способствуют систематизации историографии изобразительного искусства Каракалпакстана и определению его источниковой базы.

Ключевые слова: Каракалпакстан, изобразительное искусство, историография, источниковедение, живопись, национальные художники, музейная коллекция, графика, пейзаж, портрет, Приаралье, история искусства, архивные источники.

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the study of the history of fine arts in Karakalpakstan, as well as its historiographical and source-study foundations. From the perspective of historiography, the study examines scholarly works, monographs, articles, archival documents, museum materials, and research devoted to the creative heritage of artists, reflecting the development of fine arts in Karakalpakstan from the twentieth century to the beginning of the twenty-first century. The works of A. Allamuratov, M.K. Nurmukhamedov, S.S. Baibosinova and other researchers are analyzed with regard to the formation and development of fine arts in Karakalpakstan, the creative activities of national artists, as well as historical, portrait, landscape, graphic, monumental and theatrical-decorative art. Particular attention is paid to the historical and source-study significance of the works of T.G. Shevchenko, N.N. Karazin and other artists, which depict the nature, population and traditional way of life of Karakalpakstan and the Aral Sea region. Using the creative heritage of Kydyrbay Saipov as an example, the article demonstrates the importance of memoirs, scholarly articles and museum collections for studying the history of fine arts. The findings contribute to the systematization of the historiography of Karakalpakstan's fine arts and to the identification and classification of its source base.

Keywords: Karakalpakstan, fine arts, historiography, source studies, painting, national artists, museum collection, graphics, landscape, portrait, Aral Sea region, history of art, archival sources.

Кириш. XX асрнинг 60 йилларидан бошлаб Қорақалпоғистон санъати тарихи бўйича Бердақ номидаги қорақалпоқ давлат мукофотининг совриндори санъат фанлари номзоди, Қорақалпоғистон Республикасига меҳнати синган санъат арбоби Ағынбай Алламуратов ўзининг «Қорақалпоғистон искусствосининг тарихи» (1968)⁷⁹ монографиясида "Қорақалпоғистон Автоном Республикасида ва санъат соҳасидаги ривожланишларни кўрсатишга ҳаракат қилади. Санъатшунос олим А.Аллалмуратов ўзининг «Мэнги мийрас» (1993)⁸⁰ асарида қорақалпоқ халқининг қадим даврлардан етиб келган хунармандчилик санъати ҳақида илмий-тадқиқот ишларининг натижасига асосланган ёғочга нақш ўйиш, теридан нарсалар ишлаш санъати,

⁷⁹ Алламуратов А. Қарақалпакстан искусствосының тарийхынан. Нөкис. Қарақалпакстан. 1968. Б. 4.

⁸⁰ Алламуратов А. Мэнги мийрас – Нөкис: «Билим» баспасы, 1993. Б. 92.

гиламдўзлик, каштачилик, куроқ, заргарлик ва унинг маҳоратли усталари⁸¹ ҳақида баҳоли маълумотлар беради.

А.Алламуратов томонидан ёзилган қўл ёзмалар асосида 2025 йили Самарқанд МИЦАИ нашриётидан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Қорақалпоғистон бўлими қорақалпоқ гуманитар фанлар тадқиқот институтининг архив материаллари⁸² нашр этилиб, ушбу асарнинг IX бобида «Ҳозирги қорақалпоқ санъатидаги халқнинг урф одатлари» мавзусидаги илмий маълумотларида Қорақалпоғистонда давлат музейларининг (дастлаб ўлкашунослик) тарих ва маданият ва санъат музейларининг шаклланиш муаммоларини ёритиш билан бирга XX асрнинг иккинчи ярмида Қорақалпоғистонда тасвирий-рассомчилик жанрларининг маҳоратли рассомлари ҳақида баҳоли маълумотлар беради.

Материаллар ва методлар. Қорақалпоғистон тарихи илмида тасвирий санъатига боғлиқ манбалар XX асрнинг 50 йилларидан бошлаб матбуотда жорий этила бошлади. Улардан В.Шкловский,⁸³ Н.Ходжиева, А.Алламуратовнинг асарлари ва мақолаларида миллати қорақалпоқ бўлган, ўзининг тақдирини рус халқи билан боғлаган художник Владимир Каракалпаковнинг тақдири XIX аср бошидаги воқеаларга боғлиқ рус-казак ҳарбий экспедиция қатнашчиларининг далада ўлим ҳолатида, ўлиб қолган онасининг кўкрагини қўршалаётган ёш норасидани Петербургга олиб бориб, ёш болани етимлар ўиига (Дом сирот) топширгани келажакда шу бола Владимир Каракалпаков деган илмда христиан динини қабул қилиб, 1815 йилнинг сентябрида он бир ёшида императорлик бадий санъат академиясида қабул қилингани ҳақида маълумотлар берилади. В.Каракалпаков Россия тасвирий санъатида «Майорнинг куда тушиши», («Сватоводство майора», «Жаңа болған кавалер», «Свежий кавалер») ва бошқа картиналарини яратади.

Бу ҳақида санъатшунос олим А.Алламуратовнинг «Владимир Каракалпаков ҳақида яхши маълумотлар»⁸⁴ ва «Қарақалпақтың тунғыш художниги» мақолаларининг жорий этилиши қорақалпоқ санъати тарихида катта янгилик бўлди.

Натижалар. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги М.К.Нурмухамедов⁸⁵ ва санъатшунос олим А.Алламуратов⁸⁶ асарларида XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Қорақалпоғистон ва Европали рассомчиларнинг эътиборига эришгани улардан Т.Г.Шевченко, А.Алиханов-Аварский, айниқса Н.Н.Каразиннинг ва Л.Е.Дмитриев-Кавказский ижоди ҳақида маълумотлар беради.

Академик М.К.Нурмухамедов, Т.Г.Шевченконинг (1848-1849 йилларда) рус экспедицияси Арал флотилияси командири А.И.Бутаков раҳбарлигидаги Орол денгизида ўтказгани ва ўз кундалигида «ушбу ўн йил давомида бошқаларнинг пул

⁸¹ Ўша асар. Б. 19-22-38.

⁸² Архивные материалы Центральной Азии. Том VI. / Алламуратов А. Каракалпакское декоративно-прикладное искусство. Вопросы художественного своеобразие – Самарқанд: МИЦАИ, 2025 - с. 218-219.

⁸³ Виктор Шкловский, Повест о художнике Федотове, Детгиз, М., 1955. Н.Харджиева, Судьба художника. СП. 1954.

⁸⁴ А.Алламуратов Владимир Каракалпаков туўралы жаңа мағлыўматлар // Ёмиўдәрйя журналы №12. 1961., «Советская Каракалпакия», 15-июнь 1961.

⁸⁵ Нурмухамедов М.К. Рус-каракалпак мәдений байланыслары тарийхынан. Изд. «ФАН» УзССР 1974. Қарақалпақшаға аўдарма «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. Б. 22-23.

⁸⁶ Алламуратов А. Дўнья мәденияты тарийхы: қысқаша очерклер. – Нөкис: Билим 1996. Б. 96.

тўлаб кўриши бўлган нарсаларни мен бепул кўрдим»⁸⁷ деган хотираларини келтириб ўтади. А.И.Бутаков ҳомийлигида Т.Г.Шевченко экспедиция рассомчиси сифатида «Орол денгизи манзаралари тасвирланган ажойиб акварель альбом»,⁸⁸ «Арал теңизининг тик жарлық жағасы», «Николай атаўының жағасы» картиналари ҳақида маълумотлар берилади.

1874 йили рус илмий экспедициясининг аъзоси сифатида Н.Н.Каразин Амударёё қўйидаги кўп жойларда бўлади. Н.Н.Каразин (1842-1908), «Амударёё салдаўшылары» (Амударьинские бурлаки, бичевник)⁸⁹ картинасида қорақалпоқ солдовчиларининг турмуш тарзини, кийим-кечагини, қайиқни дарьёнинг тубига ҳайдаб бораётган одамлар турмушини тасвирлайди.

Н.Н.Каразиннинг Қорақалпоғистондаги картиналаридан «Арал теңизининг кўриниси», «Арал теңизи», «Үстир», «Әмиўдәрья салдаўшылары (бичевник)», «Қарақалпақ ўйи», «Қамыслы жаға», «Қабан», «Жолбарыс», «Бийик даладағы кийик, сексеўил», «Саракөлдеги балықшылар»⁹⁰ (Әмиўдарьяның етегинде) шунингдек Н.Н.Каразиннинг «Кишкене арба», «Қарақалпақлардың типлери», «Нөкис аўылы», «Шылпық, Қарабаҳана болған әйjemги қорған», «Жанып турған от этирапында» («У костра»)⁹¹ картиналаридан ташқари «Арал флотилияси параходының Әмиўдәрья дельтасындағы дәрья тармақларында жүрийи»⁹² номли картиналари яратилган.

А.Алламуратов ўзининг «Дўнъя мәденияты тарийхы» асарида XX асрда қорақалпоқ (тасвирий санъатининг) рассомчилик санъатининг ривожланишига ҳисса қўшган Т.Гиппаус, В.Бродский, Р.М.Мазель, Б.Д.Каменов, А.К. ва М.Ф.Ладур, Ўзбекистон рассомчиларидан Қорақалпоғистон мавзусида асарлар яратган О.Таңсықбаев, В.Е.Кайдалов, иккинчи жаҳон урушидан сўнгги махсус билимга эга профессионал художниклардан Ф.Мадгазин, А.Биряков, Н.Гринев, И.Микулицкий, А.Лазго, В.Моргунов⁹³ ва бошқаларнинг ижодий хизматлари ҳақида сўз этади.

Муҳокама. XX асрнинг иккинчи ярмида қорақалпоқ тасвирий санъатининг ривожланишига ҳисса қўшган миллий рассомлардан Қыдырбай Саипов (1939-1971) Қәўендер Бердимуратов, А.Еримбетов, Ш.Беканов, А.Серекеев, Ж.Изентаев, И.Алибеков, Б.Айтмуратовлар томонидан тарихий жанрда асарлар яратилди.

Пейзаж жанридаги асарларини яратишда А.Шпаде, Ж.Лепесов, И.Жақсыбаев, М.Ишанов, Р.Матевосян, А.Отегенов, Г.Абдурахмановалар яратса, монументал ранг тасвир соҳасида П.Есенғалиев, М.Ишанов, С.Султамуратов⁹⁴ иждолари кўзга тушди.

Айниқса санъатшунос олим А.Алламуратов илмий тадқиқотларида қорақалпоқ театр декорациясини безашда Қ.Сайыпов, И.Алибеков, Б.Айтмуратов, И.Мухитов, Б.Нурымбетова ижоди ҳақида, графика соҳасида айниқса китоб безашда Қ.Нажимов,

⁸⁷ Т.Шевченко, Дневник, М., 1954, Б. 31.

⁸⁸ Шу муаллиф, Б. 110, 128-129.

⁸⁹ Нурмухамедов М.К. Рус-қарақалпақ маданий байланыслары тарийхынан. «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. Б. 39.

⁹⁰ Ўша асар Б. 44.

⁹¹ Алламуратов А. Каракалпакские этюды. Н.Каразина. Советская Каракалпакия, 1974, 9-октябрь

⁹² Камалов С. Каракалпакии в XVIII-XIX вв., Ташкент, изд-во «ФАН», 1968, Б. 272.

⁹³ Алламуратов А. Дўнъя маданияты тарийхы: қысқаша очерклер. – Нөкис: Билим, 1996, Б. 31-32.

⁹⁴ Алламуратов А. Народные традиции в современном искусстве Каракалпакстане // архивные материалы Центральной Азии. Том VI/ Алламуратов А. Каракалпакское декоративно-прикладное – искусство. Вопросы художественного своеобразия – Самарканд, МИЦАЙ, 2025. – с. 119.

Қ.Бердимуратов, О.Жолдасова, ҳайкалторошлик соҳасида Ж.Қуттымуратов, Д.Төрениязов, А.Атабаевлар классик миллий кийим ва нақшлар негизида⁹⁵ ажойиб асарларни яратгани илмий муомалага қўлланган.

Ҳаётнинг 33 баҳорини кўриб, рассомчилик санъатида фақат 15 йил фаолият кўрсатган Қыдырбай Сайпов (1939-1971) нинг ижоди барча санъат мухлисларини ҳайратга қолдирса керак. У армия хизматидан келганидан сўнг Қорақалпоқ давлат театрига ўзи севган касбига киришиб 1957-1963 йиллар мобайнида 19 спектаклга декорация ясаган бўлса, 1966-1972 йиллари 22 спектаклни безаш билан⁹⁶ кўп сонли пейзаж, живопись, портрет, натюрморт жанрларида ажойиб асарларни яратади.

Қ.Сайпов қаламидан театр декорациясида И.Юсуповнинг «Актрисаның ығбалы», Ш.Хусайновнинг «Алдар көсе», Т.Қайыпбергеновнинг «Қарақалпақ қызы», С.Хўжаниязовнинг «Маман бий», Ш.Айтматовнинг «Ана жер - ана» спектаклларида асарнинг жанри, миллий хусусиятига ҳос детал ва элементларни маҳорат билан кўрсата билган.

Қ.Сайпов И.Максумовнинг «Наўайы Астрабодта» Т.Сейтжановнинг «Жалынлар» спектакллари декорация безаклари билан шунингдек «Амударья», «Нөкистин сырты», «Тандыр басында», «Есик алды» кўринишлари, «Өжинияздың портрети», «Ибрайым Юсупов», «Актёр Абдреймов»,⁹⁷ «Зәўрениң портрети» ва бошқа да асарлари Қорақалпоғистон рассомчилик санъатида сўнмас ёдгорлик бўлиб қолди.

Қ.Сайповнинг рассомчилик ижоди давлат томонидан ижобий баҳоланиб, 1966 йили «Қорақалпоғистонга меҳнати синган санъат арбоби», 1969 йили март ойида эса «Ўзбекистонга меҳнати синган санъат арбоби» 1970 йили «Бердақ номидаги республика мукофотининг совриндори» нишони берилди⁹⁸. Ўзбекистон Қаҳромони И.Юсупов таърифлаганидек у ҳақиқатан ҳам «Дала Рембранты» эди.

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикасига хизмат кўрсатган санъат арбоби Қидирбой Сайипов тўғрисидаги хотиралар ва ижоди ҳақида асарини нашриётга тайёрлаган ва ўз ҳисобидан нашр этган Хапизатдин Реймқулов ушбу «Қыдырбай Сайыпов» номли асарининг ёзилиш жараёнидаги қўйидагича маълумотларни келтириб ўтади. Муаллиф Х.Реймқулов ажойиб талант эгаси ва яқин дўсти Қ.Сайипов ёдгорлигини ёритишда унинг замондош дўстлари ва ҳамкасблари Қ.Абдиреймов, Р.Төрениязов, Ж.Қуттымуратов, Н.Аңсатбаев сингари Қорақалпоғистон Республикаси ва Қозоғистон Республикаси халқ артисти, ўша пайитта «Елим-ай» кино бирлашмасининг раҳбари Асанали Өшимов 1996 йил апрельда Қ.Сайипов ҳақида ўз хотираларини ёзиб беради.⁹⁹ Шоир И.Юсупов рассом Қ.Сайиповнинг эрта дунёни тарк этганлигини ўзининг «Пошша торғайдың өлими»¹⁰⁰ шеърига ўхшашлигини таърифлайди. Муаллиф рассомнинг ижодий маҳоратини ва у танлаган мавзунинг фалсафий маъносини очиб беришда Атағулла Қудайбергеновнинг «Өтмишти

⁹⁵ Алламуратов А. Дунья мәденияты тарийхы: Кыскаша очерк. – Нөкис: «Билим» 1996. Б. 33-34.

⁹⁶ Жүзимбетов А. Дала рембранты // Қыдырбай Сайпов. – Нөкис: «Билим», 2012. Б. 67.

⁹⁷ Алламуратов А. Дунья мәденияты тарийхы: қыскаша очерклер. – Нөкис: «Билим» 1996, Б. 32.

⁹⁸ Жүзимбетов А. Дала рембранты // Қыдырбай Сайпов. – Нөкис: «Билим», 2012. Б. 68-69.

⁹⁹ Қыдырбай Сайыпов. – Нөкис: «Билим». 2012. 8-б.

¹⁰⁰ Ўша асар 161-б.

қэстерлей билейик» ва филология фанлари доктори Қалимбет Султановнинг «Талантлы Художник», А.Утегеновнинг «Ўатан перзенти», А.Сайипованинг «Сўўретлеў өнеримиздиң көш баслаўшысы» атамасиндаги хотира мақолаларини келтириши рассом Қ.Сайиповнинг тарихий мавзудаги асарларди ёритиш, Табиат манзараларини тасвирлаш, рассомнинг расм чизиш маҳоратини ўрганишда унинг ижтимоий, обод-ахлоқ ва эстетик кўз қарашларини ўрганишда асосий фактор бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчи С.С.Байбосинованинг муалифлигида ёзилган «Қорақалпоғистон Республикаси тарихи ва маданияти давлат музейи фаолияти» деб номланган монографиясида музей коллекциясида Қорақалпоғистон маҳаллий рассомларининг **575 донa рангтасвир асарлари** ўрин олганини таъкидлайди¹⁰¹. Улар асосан Қорақалпоғистоннинг тарихи, маданияти, этнографияси, урф-одатлари, табиат манзараси ва Орол фожиасига оид ҳар хил ранг ва кўринишда инсонни теран тафаккур ва фикрлашга чорлайдиган воқеаликларни тасвирлайди.

Хулоса. Юқорида ўрганилган ҳар бир тарихий ва илмий асар Қорақалпоғистон тасвирий санъати ривожига ўз ҳиссасини қўшган рассомлар ижодини ўрганишда асосий тарихшунослик манба бўлиб хизмат қилади.,

Бугинги куни Қорақалпоғистон ранг тасвир мактабининг асосчиларидан Қ.Сайипов, Қ.Бердимуратов, Ф.Мадгазин, А.Еримбетов, Р.Матевосиан, Ж.Изентаев, М.Қудайбергенов, Б.Серекеевлар бўлса кейинги авлод рассомлари А.Утегенов, Б.Айтмуратов, С. Байбосинов, М.Антонов, Г.Абдирахманова, З.Сайипов, В.Халиманов, Т.Сулаймановлардан иборат бўлса, биринчи қорақалпоқ хайкалтороши Д.Бердимбетова, А.Сейтимбетов ва А.Қудайбергеновларнинг асарлари янги авлод рассомчилар мактабининг шаклланишига ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алламуратов А. Қарақалпақстан искусствосының тарийхынан. Нөкис. Карақалпақстан. 1968. Б. 4.
2. Алламуратов А. Мәңги мийрас – Нөкис: «Билим» баспасы, 1993. Б. 92.
3. А.Алламуратов Владимир Каракалпаков туўралы жаңа мағлыўматлар // Әмиўдәрья журналы №12. 1961., «Советская Каракалпакия», 15-июнь 1961.
4. Алламуратов А. Дүнья мәдениаты тарийхы: қысқаша очерклер. – Нөкис: Билим 1996. Б. 96.
5. Алламуратов А. Каракалпақские этюды. Н.Каразина. Советская Каракалпакия, 1974, 9-октябрь
6. Алламуратов А. Народные традиции в современном искусстве Каракалпақстане // архивные материалы Центральной Азии. Том VI/ Алламуратов А. Каракалпақское декоративна-прикладное – искусство. Вопросы художественного своеобразия – Самарканд, МИЦАЙ, 2025. – с. 119.

¹⁰¹ Baybosinova S.S “Qoraqalpoqiston Respublikasi tarixi va madaniyati davlat muzeyi faoliyati”. Monografiya. -Toshkent. “Innovatsiya –Ziyo”. 2025. 178b.

7. Архивные материалы Центральной Азии. Том VI. / Алламуратов А. Каракалпакское декоративно-прикладное искусство. Вопросы художественного своеобразие – Самарканд: МИЦАИ, 2025 – с. 218-219.
8. Виктор Шкловский, Повест о художнике Федотове, Детгиз, М., 1955. Н.Харджиева, Судьба художника. СП. 1954.
9. Нурмухамедов М.К. Рус-каракалпак мадений байланыслары тарийхынан. Изд. «ФАН» УзССР 1974. Каракалпакшага аўдарма «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. Б. 22-23.
10. Т.Шевченко, Дневник, М., 1954, Б. 31.
11. Нурмухамедов М.К. Рус-каракалпак мадений байланыслары тарийхынан. «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. Б. 39.
12. Камалов С. Каракалпакии в XVIII-XIX вв., Ташкент, изд-во «ФАН», 1968, Б. 272.
13. Жүзимбетов А. Дала рембранты // Қыдырбай Сайпов. – Нөкис: «Билим», 2012. Б. 68-69.